

of technology in education. It discusses the challenges faced by teachers and offers recommendations for improving teaching methods, adapting educational materials, and organizing the learning process.

УДК: 494.3-/46

НЕМИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГИ ЎАҚЫТ РӘЎИШЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Н.Хамидов – ф.и.к., доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: грамматика, технология, сўзлар, бирликлар, таржима, дарс жарёни, қиёсий ўрганиш, хорижий тил.

Ключевые слова: грамматика, педагогическая технология, слова, единицы, перевод, процесс урока, сравнительное изучение, иностранный язык.

Key words: grammar, pedagogical technology, words, units, translation, lesson progress, comparative research, foreign language.

Шет тилин ўирениў менен биргеликте олардың келип шығыў тарийхын басқа тиллер ямаса ана тили менен салыстырмалы түрде изертлеў хазирги ўақытта әхмийетли болып, оның күннен-күнге өсиўине байланыслы оларды тереңирек изертлеп ўирениў зәрүрликлерин келтирип шығарады.

Рәўишлер немис хәм қарақалпақ тиллеринде лексика грамматикалық категория сыпатында өз алдына мәнили сөз шақаплары топарына тийисли. Рәўиш болып келген сөз барлық тиллердегидей еки тилде де бәрхама ис-хәрекет хәм предметлик белгини аңлатып келеди. Сондай-ақ, рәўиш категориясы салыстырылып атырған тиллерде де өз алдына жеке сөз шақабы деп қабыл етилген.

Салыстырылып ўиренилип атырған немис хәм қарақалпақ тиллериндеги ўақыт рәўишлериниң хәр қыйлы морфологиялық формаларының қалай жасалыўына хәм өзгешеликлерине итибар қаратамыз. Сондай-ақ, ўақыт рәўишлери еки тилде де ис-хәрекеттиң жүзеге келиў ўақтың ямаса мезгилин билдиреди екен. Олар еки тилде де морфологиялық формалары бойынша дерлик бирдей деп есаплаўға болады. Себеби, салыстырып ўирениўдиң әхмийетинде бир қанша мағлыўматларға ийе болғанымыздай олар көбинесе ис-хәрекеттиң бурын яки жақын ўақытта болғанын, яки белгили бир ўақыт бөлегин көрсетеди. Мысалы: Ich komme **morgen**. Мен ертең келемен. **Zuerst** gehen wir zur Universität. Алды менен (дәслеп) биз университетке барамыз. Ich kann **schon** fließend deutsch spreche. Мен қашшан немис тилинде сөйлей алатуғын болдым.

Еки тилдеги ўақыт рәўишлериде басқа (сын, себеп, муғдар-дәреже хәм т.б.) рәўишлерге қарағанда көбирек ушырасады.

Қарақалпақ тилиндеги айырым ўақыт рәўишлери **бир** сөзи менен хәр қыйлы атлық сөзлердиң дизбеклесиўи арқалы ис-хәрекеттиң белгисиз абстракт ўақтың билдирип те келеди. Мәселен: **бир күни, бир жола, бир мезгилде, бир мәхәли, бир ўақытта, бирден** хәм т.б.

Ал, немис тилиндеги санлық **+mal** ямаса **+malig** сөзи қосылып ис-хәрекеттиң бир ямаса хәр ўақытта хәм арасында иске асатуғынын билдиреди.

Мәселен: **einmal, manchmal** сөзлери көрип турғаныңыздай еки тилде де алдыңғы сөзи санлық болғаны менен, ал олар хәр қыйлы ўақытты көрсетеди екен. Мысалы: Немис тилинде - **Einmal** faste er dein Nanu in der Tasche. Ал, қарақалпақ тилинде болса - **Бир күни** Сейдан ғарры әдеттен тыс ерте оянды.

Ўақыт рәўишлери турақлы сөз дизбеклери түринде де ушырасыўы мүмкин. Бундай формалар немис тилинде көбинесе әдебий тиллерде көп ушырасады. Айырым немис тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин аўдармалағанда, олардың қарақалпақ тилиндеги эквивалентлеринде табыўымызға болады. Мысалы: **im Hamdumdrehen** - көзди ашып жумғанша. **Von Jahr zu Jahr** - жылдан жылға х.т.б.

Немис тилиндеги нақылларда да қарақалпақ тилиндеги эквивалент-лериндеги ўақыт рәўишлериниң сәйкес келиўин төмендеги мысаллардан көриўимизге болады. Мысалы: **Morgen, morgen** nur nicht heute, sagen alle Poulen Leute. Ериншектиң ертени таўсылмас. Was du heute kannst besorgen, das

verschiede nicht auf **morgen**. Бүгинги исти ертеңге қалдырма.

Тағы бір айтып өтетұғын нәрсе, бұл қарақалпақ тилинде тийкар рәуишине киретуғын гейпара сөзлер көп мәнили характерге ийе. Шынында да ўақыт рәуишиндеги **илгери** сөзи контекстлерде бирде ис-хәрекеттиң орынланыў ўақтың билдирсе, бирде оның болатуғын орнында билдиреди. Немис тилинде бұл рәуиштиң варианты жоқ есабы, не ушын деген сораў туўылыўы тәбийий. Себеби, немис тилинде **илгери** сөзи предлог хәм келбетлик хәм және **-em** орын сеплиги жалғаныў арқалы **vor kurzem** деген сөзди пайда етип рәуиш мәнисин береді. Бұл жердеги айырмашылық **илгери** сөзиниң немис тилинде бир сөз тийкарында берилиўинде хәм және бир айта кететуғын өзгешеликлеринен бири айырым ўақыт рәуишлери немис тилинде бир сөз бенен берилсе, ал қарақалпақ тилинде бир неше сөзлер менен берилиўи мүмкин.

Немис тилиндеги ўақыт рәуиши Adverbien der Zeit деп аталып, қарақалпақ тилиндеги ўақыт рәуиши сыяқлы ис-хәрекеттиң жүзеге келиў ўақтың ямаса мезгилин билдиреди: wann? -қашан?, wie lange -қашанғаша?, wie oft? -қанша ўақытта?, bis wann? -қашанға шекем?, seit wann? -қашаннан бери? сораўларына жуўап береді хәм оларға мына ўақытлық мәнини билдириўши сөзлер киреди: bald, immer, oft, heute, gestern, morgen, abends, jetzt, schon, lange, langst, spät, nachts, täglich, jährlich, früh, erst, damals, einst, einstweilen, vorkurzem, dann, u.s.w.

Немис тилиндеги ўақыт рәуишлериде әдетте хәр қыйлы морфологиялық формаларда болыўлары мүмкин. Мәселен: Сөзлер дара формасында турып, ўақыт рәуиши болыпта келеди: jetzt, anfang, immer, heute, morgen, zuerst, bald, schon, oft u.s.w. Мысалы: Und wenn sei **morgen** Madame Henriette, sagen wir in Nizza, begegnen wurden,... (S.Zweig. Novellen). Яқшы, **ертең** сиз Фрай Хенристаны Ниццада . . . көрип қалсаңыз, ... (С.Цвейг. Новеллалар). **Zuerst** gehen wir ins Institut. **Дәслеп** биз институтқа барамыз.

Бундай формалардағы рәуишлердиң биреўлери ис-хәрекеттиң бурын ямаса жақын ўақытта болып өтилгенин дәл анық көрсетип берсе, ал айырымлары болса оның үзликсиз болып туратуғынлығын, гейпаралары шамалапта көрсетеди. Немис тилиндеги ўақыт рәуишлери ушын тән қәсийетлердиң тағы бири бұл тийкар рәуишлерге хәр қыйлы аффикслер

жалғаныўы арқалы ўақыт рәуиши мәнисин береді. Мәселен:

1) Атлықтан жасалған ўақытлық мәни аңлатыўшы рәуишлер: täglich, ehrlich, heutige, morgen, jetzt u.s.w. Мысалы: Vielleicht wirst du ihn **tätlich** sehen. Балким, сен оны күнде көрепсең (S.Zweig. Novellen). Schreiben Sie bitte, das **heutige** Datum an die Tafel sagte der Lehrer. Муғаллим **бүгинги** сәнени тахтаға жазың - деди.

2) am Morgen, im Winter, in der Nacht, am Samstag, am Abend - бұл ўақыт рәуишлери атлықтың алдында предлог - артикл формасы менен жасалып ўақыт рәуишлери болады. Мысалы: Ich gehe nach Hause **am Morgen**. Мен **азанда** үйге бараман. Бундай ўақыт рәуишлери көбинесе ўақыттың белгилі бир шекленген бөлегин билдирсе, ал айырымлары оның конкретлигин көрсетеди.

3) Сеплик қосымталары арқалы, әсиресе генетив сеплигиниң күшли сеплениўинде **-s** аффикси қосылыў нәтижесинде немис тилинде ўақыт рәуишлери жасалады: morgens, abends, besonders, mittags, nachts, nachmittags u.s.w. Мысалы: Ich will ihr heute **abends** ein Opfer bringen, damit sie wieder freundlich zu uns ist. Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе **-s** аффикси айырым ўақытлары тек ғана генетив сеплигиниң қосымтасы болып қалмастан, ал немис тилиндеги рәуиш жасаўшы аффикс ролинде де қолланылады хәм кең түрде рәуиш жасайды: rechts, links, besonders, damals u.s.w. Мысалы: Das Gebäude **rechts** ist unsere Universität. **Damals** war er noch klein. Усы ўақыт рәуишлериде ўақыттың белгилі бир шекленген бөлегин билдирип келсе, ал қарақалпақ тилинде ўақытлық мәнини билдиретуғын **түнде, азанда, кеште, сәхәрде** хәм **түсте** қусаған сөзлердиң басым көпшилиги алмасықларға оғада жақын болып келеди. Сол ушын оларды тек ғана бир сөз бенен емес, ал бир неше сөз бенен басқа формаларда да көрсетиўге болады. Мәселен: heute - an diesem Tag, morgen - am 1. September, dann - nach der Arbeit u.s.w.

4) Атлық, келбетлик, рәуиш хәм тағы да басқа сөз шақапларының түбирине **-ens, -lings, -lich, -mal** сыяқлы сөз жасаўшы қосымталар жалғанса да ўақыт рәуишлери болады: täglich, erstens, nächstens, vorwärts, nochmal, meistens, lieblings u.s.w.

Хәр қыйлы сөзлердиң жупласып хәм дизбеклесип келиўинен ўақыт рәуиши жасалады: nach und nach, dann und wann және булардан тысқары атлық пенен рәуиштиң дизбеклесип келиўлери ушырасады. Мәселен:

am Morgen früh - **азанда ерте**, am Abend spät - **кеште кеш**, heute zu Mittag - **бүгін түсте**, gestern am Abend - **кеше кеште**, nachmittags - **түстен кейин**. Бундай рәуишлер көбінесе ис-хәрекеттиң анық хақықый ўақтың билдиреди. Мысалы: Er geht **heute am Abend** zu seinem Vater. Ол **бүгін кеште** атасыныкине (атасы алдына) барады.

Сондай-ақ, ўақыт рәуишлерин атлық хәм алмасықлардың дизбеклесип келиўинен де табыўымызға болады. Мәселен: **an diesem Tag, zu dieser Zeit**.

Немис тили грамматикасында ўақыт рәуишлерине төмендегише тәрийп бериледи:

а) Анық ўақытқа қатнаслы рәуишлер: der Zeit, heute, gestern, morgen, jetzt, nun, (so)eben, noch, abends, mittags, nachts u.s.w.

б) Анық емес ўақытты билдириўши рәуишлер: dann und wann, immer, nie, jederzeit, letztens, bisweilen, einstweilen u.s.w.

в) Қалған ўақыт рәуишлериниң барлығы ўақыттың точкасына байланыслы болады: einher, schon, mittlerweile, unterdessen, indessen, anfangs u.s.w.

Немис тилинде ақыры **-е** менен питкен ўақыт рәуишлери ески немис тилинде аз ушырасады. Ол тек ғана айырым сөзлерде ғана хәзиргеше ақыры **-е** формасында сақланып қалған. Шынында да бул пикирге қосылыўға болады, себеби олар онша көп қолланыў мүмкиншилигине ийе емес, ал олар тек ғана санаўлы түрде. Мәселен: **balde, ferne, gerne** - сөзлеринде ғана ушыратыўға болады. Мысалы: Warte nur, **balde** ruhest von Jahr (Goethe). Nein, nein; nie wandelt oft und **gerne** nur Kirche hin, ob schon sei **ferne** (W.Busch).

Ал, келбетликлерден жасалған рәуиш сөзлерден тек ғана **lange, stille, alte** қусаған санаўлы сөзлерде бүгинги күнге дейин ақыры **-е** менен сақланып қалған хәм булар хәзир жийи-жийи қолланылады. Мысалы: Guten Mond, du gehst so **stille**... Nu, wie der wird so kalte... (Scheffel).

Рәуиш синтаксислик хызмети бойынша пысықлаўыш болып, көбінесе ис-хәрекеттиң хәр қыйлы хал жағдайына байланыслы белгилерин көрсетеди: ўақытлық, орынлық, муғдарлық, сынлық, себеплик сыяқлы сөзлерди билдиреди. Мысалы: Viel Fahre **später** im Jahre 1989, sucht ein Mann die Parzelle (G.N.Baumert). Бул көрсетилген мысалда **später** сөзи ўақыт пысықлаўыш болып тур.

Басқа сөз шақаплары сыяқлы рәуиште сувстантивлесий (атлықласий) қәсийетинде ийе болады. Мине усы себепли немис тилиндеги айырым рәуишлер әсиресе ўақыт

рәуиши гәпте атлықтың атқарған ўазыйпасын орынлап келеди. Мысалы: Sie kannten kein **Gestern und Morgen**, sie lebten nur diesen Tag (Die Lungert Bergleute). Бул мысалдағы қара сөзлер атлық болғаны менен ўақыт рәуиши мәнисин берип келген, себеби ис-хәрекеттиң белгили бир шекленген ўақтың көрсетип, ўақытлық мәнисин аңлатып тур.

Сондай-ақ, немис тилинде ўақыт рәуишлерин нақыл-мақалларда да көплеп ушыратыўға болады. Мысалы: **Morgen, morgen** nur nicht **heute**, Sagen alle Poulen Leute. Was du **heute** kannst besorgen, das verschiede nicht auf **morgen**, jede Kuh ist früher ein Kalb gewesen. Der Stil von **Morgen. Heute** rot, **morgen** Tod.

Ўақыт рәуишиниң ишинде алмасыққа жақын болған **jetzt - damals** сөзлери хәм олардың синонимлери. Бул хақында айырым мийнетлерде толық көрсетилген. Булар екеўиде ўақытты билдиреди, ал бирақ олар арасында парық бар, себеби **jetzt** бул хәзирги ўақытта болып атырған ис-хәрекетти билдирсе, ал **damals** бул өткен ўақыттағы ис-хәрекетти билдиреди. Бирақ гәпте келгенде екеўиде қәлеген бир конкрет, анық ўақытты анықлап бериўи мүмкин. Мысалы: **Jetzt** im Winter. **Хәзир** қыс. **Damals** am 1. September 1999 Jahre. Сонда (**сол ўақытта**) 1-сентябрь 1999-жыл еди.

Сондай-ақ, **damals** рәуишиниң синонимлери: einst, träger, ehemals u.s.w., ал **jetzt** рәуишиниң синонимлери: gegenwärtig, heutzutage u.s.w.

Сондай-ақ, алмасық характерге ийе болған рәуишлерге **heute, morgen, gestern** рәуишлеринде киргизийге болады, бирақ **jetzt - damals** сөзлерине қарағанда жүдә хәм анығырақ қолланылып, қандай да бир дәл ўақытты көрсетеди. Яғный туўры мәнисинде алатуғын болсақ, олар таяныш сөз бөлеклерин билдиреди. Автор айтып атырған романда ўақытты ямаса ис-хәрекет болып атырған ўақытты, өткен ис-хәрекет ўақтың, яки болмаса келеси болатуғын ис-хәрекет ўақтың көрсеткен. Мысалы: **Heute (jetzt)** singt man neue Lieder. Die Frau von **heute**. Deine Ansichten sind von **gestern**. Бул мысалларда идиомалық сөзлер менен келтирилген хәм ақыллы адам мәнисинде салыстырылған.

Немис тилиндеги ўақыт рәуишлери қаншама дәрежеде күшли болса, ал мәхәл формаларын аңлатыўда соншама дәрежеде жәрдем береді, сонадай-ақ, оларды анықлаўды жеңиллестиреди. Булардың жәрдеми менен контекст-лерде презенс, сондай-ақ, келер хәм

өткен мәхәл формаларында аңсат табыўға болады. Мысалы: Wenn aber **späterhin** der Liebende sein. Mädchen verloren hat, dann kommt er wieder zu der wohl bekannten Linde und **jetzt** und weint (H.Heine. Ideen).

Сонлықтан салыстырыўды тил материалын изертлеўдин (үйрениўдин) универсал усылы деп есаплаўға болады. Бул шынында да анық хәм туўры келетуғын дәлил, себеби методистлер хәм аўдармашылар ушын әмелий пайдасы оғада үлкен.

Бул изертлеўдеги материаллар еки тилдеги сөзликлердеги сөзлердин грамматикалык характеристикасының

раўажланыўына үлкен үлес қосады, сондай-ақ, илимий хәм әмелий мийнетлердин авторларына кең қолланыўына мүмкиншилик жаратып береді. Кейинги ўақытлары хәр қыйлы системасындағы тиллерди типологиялық-салыстырмалы метод пенен үйрениў тараўында көплеген жеке жұмыслар пайда болды.

Улыўма айтқанда немис хәм қарақалпақ тиллериндеги рәуишлердин келип шығыўы хәм оларды елде тереңрек салыстырып үйрениў нәзерий хәм әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Мирсоатов Т.З. Deutsche Grammatik. (Morphologie). -Т.; 1987, 231-бет.
2. Курбанбаев А.К. Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков. Морфология. -Н.; 1989, 230-бет.
3. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. -Н.; 1974, 218-бет.
4. Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. -Нөкис, 1994.
5. Ярцева В.И. Сопоставительно-типологическое исследование в области синтаксиса. -Л.; 1973.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада немис ва қарақалпақ тиллари ўзининг генетик жихатидан ҳар хил гуруҳларга мансублиги ва ўзига хос хусусиятлари бўлиши табиий. Шунингдек, равиш категорияси қиёсланаётган тилларда ҳам яқка сўз таркиби деб ўрганилган. Қиёсланиб ўрганилаётган немис ва қарақалпақ тилларидаги вақт равишларнинг ҳар хил морфологик шаклларининг қай тартибда қўлланиш ўзгачаликлариға эътибор қаратилган. Улар икки тилда ҳам морфологик шакллари бўйича деярли бирдек деб ҳисоблашга бўлади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается взаимосвязь генетических сторон наречия немецкого и каракалпакского языков на различных лексико-грамматических группах. А также изучается категории наречий в сопоставляемых языках и состав порядка слов. На статье обращается внимание использование различных морфологических форм наречие времени в немецком и каракалпакском языках. Обоих в сопоставляемых языках по морфологической форме считается одинаковым.

SUMMARY. The article views the interrelations of adverb genetic varieties of German and Karakalpak languages in different lexica-grammatical groups. The attention will be paid to varieties of usage order of various morphological forms of time adverbs in the German and Karakalpak languages being comparably studied. They are thought to have same morphological forms in the both languages.

ROBOT JURNALISTIKAĞA BAYLANISLI ILIMIY BOLJAWLAR

Jartibaeva Biybisara Kuwanishbay qızı – magistr
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: jurnalistika, sun’iy intellekt, robot jurnalistika, avtomatlashtirilgan jurnalistika, interaktiv multimedia, texnologiya, fikrlar, farazlar, nuqta’yi nazarlar, maqala, informatsiya, jurnalistik ijod.

Ключевые слова: журналистика, искусственный интеллект, роботизированная журналистика, автоматизированная журналистика, интерактивные мультимедиа, технологии, мнения, гипотезы, точки зрения, статья, информация, журналистское творчество.

Key words: journalism, artificial intelligence, robotic journalism, automated journalism, interactive multimedia, technology, opinions, hypotheses, perspectives, article, information, journalistic creativity.

Insaniyat xızmetiniń túrli tarawlarına informaciyalıq texnologiyalardıń kirip keliwi rawajlanıw proceslerine nátiyjeli tásir kórsetpekte.

Búgingi kúnge kelip xabar texnologiyaları hám internet dáwir kórinisin belgilewshi zamanagóy birlenshi qurallar qatarınan orın aldı. Bul